

І.В. Бондал

Моўная палітыка і моўная сітуацыя: да вызначэння паняццяў

Пытанні моўнай палітыкі і моўнай сітуацыі цікавяць лінгвістаў, сацыёлагаў, грамадскіх і палітычных дзеячаў. Шматлікія публікацыі ў перыядычным друку – сведчанне надзённасці і складанасці праблем, звязаных з білінгвізмам, этнамоўнымі працэсамі, нацыянальнай свядомасцю.

Актуальнасць пытанняў білінгвізму, вызначэнне сацыяльна-прававога і культурнага статусу беларускай мовы былі выкліканы грамадска-палітычнымі працэсамі, што адбываліся на Беларусі на працягу 80-90-х гадоў. Узніклі новыя фактары, здольныя ўплываць на моўную сітуацыю і тэндэнцыі яе развіцця: 26 студзеня 1990 года прыняты Закон «Аб мовах у Беларускай ССР», які надаў беларускай мове статус дзяржаўнай; у тым жа 1990 годзе Савет Міністраў БССР прыняў Дзяржаўную праграму развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў РБ; 25 жніўня 1991 г. Дэкларацыя аб суверэнітэце Беларусі нададзена сіла Канстытуцыйнага закону, абвяшчэнне Рэспублікі Беларусь; у 1995 годзе Рэфэрэндум па двухмоўі.

Усведамляючы вострую дыскусійнасць названых праблем, аўтар артыкула не прэтэндуе на іх усебаковы аналіз, а паспрабуе вызначыць з пункту гледжання сучаснай лінгвістыкі сутнасны змест паняццяў «*моўная палітыка*» і «*моўная сітуацыя*», падмена якіх, на жаль, часта назіраецца ў ходзе дыскусій.

У лінгвістычнай літаратуры тэрмін «*моўная палітыка*» тлумачыцца як «сукупнасць ідэалагічных прынцыпаў і практычных мерапрыемстваў па рашэнні моўных праблем у сацыуме, дзяржаве» [1]. Асаблівай складанасцю вызначаецца моўная палітыка ў шматнацыянальнай дзяржаве, таму што ў гэтым выпадку яна павінна ўлічваць такія фактары, як шматмоўе, адметнасць нацыянальнага складу і міжнацыянальных адносін, ролю асобных моў і іх носьбітаў у грамадскім жыцці. А паколькі моўная палітыка з'яўляецца часткай нацыянальнай палітыкі, яна ў асноўных рысах залежыць ад агульных прынцыпаў апошняй.

Л.Б. Нікольскі выдзяляе шэсць асноўных параметраў моўнай палітыкі: па накіраванасці – рэтраспектыўнасць, перспектыўнасць; па класавым змесце – дэмакратычнасць, антыдэмакратычнасць; па этнічнай арыентацыі – інтэрнацыяналістычнасць, нацыяналістычнасць [2]. Разглядаючы некаторыя паняццыйныя і метадалагічныя пытанні моўнай палітыкі, даследчыкі зыходзяць з трох асноўных тэзісаў:

1) моўная палітыка – гэта заплававанае ўмяшальніцтва ў канкрэтныя сацыяльныя ўзаемаадносіны, яна павінна вывучацца на ўзроўні сацыяльнага жыцця моўных калектываў;

2) моўная палітыка не можа быць прама накіравана на змяненне моўнай сістэмы, яна закранае перш-наперш штодзённыя камунікатыўныя паводзіны моўных калектываў;

3) для распрацоўкі метадалогіі даследавання моўнай палітыкі і развіцця яе тэарэтычных мадэляў абсалютна неабходным з'яўляецца гісторыка-сацыялагічны падыход, калі неабходна аналізаваць узаемаадносіны развіцця вытворчых адносін і грамадскай моўнай свядомасці [3].

Як сведчыць вопыт вывучэння моўнай сітуацыі на Беларусі, пачынаючы з 20-х гадоў гэтага стагоддзя, рашэнне пытанняў моўнай палітыкі вызначалася фактарамі экстралінгвістычнымі (пазамоўнымі), а не інтралінгвістычнымі (унутрымоўнымі). Яскравы прыклад гэтага – працэс беларусізацыі, распачаты ў 20-х-пачатку 30-х гадоў. У шырокім сэнсе слова пад беларусізацыяй, як адзначалася ў афіцыйным дакуменце Нацыянальнай камісіі УВК БССР, «належыць разумець: 1) развіццё беларускай культуры (школа, ВНУ на беларускай мове, беларуская літаратура, выданне беларускіх кнігаў, навукова-даследчая праца па ўсебаковым навучанні Беларусі і г.д.); 2) вылучэнне беларусаў на партыйную, савецкую, прафесійную і грамадскую працу; 3) перавод працы партыйнага, дзяржаўнага, прафесійнага і кааператыўнага апаратаў і часцей Чырвонай Арміі на беларускую мову» [4]. У рэзалюцыі X з'езда РКП(б) «Аб чарговых задачах партыі ў нацыянальным пытанні» (8-16.03.1921 г.) ставілася задача дапамагчы народам, якія ва ўмовах царызму не мелі магчымасці для ўсебаковага развіцця сваёй культуры, дабіцца фактычнага раўнапраўя, каб: «а) развіць і ўмацаваць у сябе савецкую дзяржаўнасць у формах, адпаведных нацыянальна-бытавым умовам гэтых народаў; б) развіць і ўмацаваць дзейнічаючыя на роднай мове суд, адміністрацыя, органы гаспадаркі, органы ўлады, складзеныя з людзей мясцовых, якія ведаюць быт і псіхалогію мясцовага насельніцтва і г.д.» [5].

У аснове палітыкі беларусізацыі быў кампраміс паміж так званым «прапетарскім інтэрнацыяналізмам» кампартыі і беларускім адраджэнскім рухам, мэта якога – нацыянальнае самавызначэнне і суверэнітэт Беларусі. Праграма беларусізацыі мела заканадаўчае значэнне і вызначала раўнапраўныя ўмовы для развіцця ўсіх нацыянальнасцей, якія жывуць на Беларусі (беларускай, расійскай, яўрэйскай, польскай). Паступова на Беларусі пачала стварацца сістэма полінацыянальнай школы. Акрамя школ беларускіх, якія ў канцы 20-х – пачатку 30-х гадоў складалі 90%, у рэспубліцы працавалі школы польскія (3,6%), яўрэйскія (3,2%), рускія (1,4%), а таксама – нямецкія, украінскія, латышскія, літоўскія, эстонскія.

Даследуючы моўныя працэсы на сучасным этапе, акадэмік А. Падлужны адзначае, што поспех у правядзенні моўнай палітыкі, якая грунтуецца на аб'яўленні адной з моў дзяржаўнай, прама не залежыць ад першапачатковай колькасці яе носьбітаў. Так, Ірландская рэспубліка прыняла ў якасці афіцыйнай ірландскую мову, калі колькасць яе сапраўдных носьбітаў не перавышала 3% усяго насельніцтва. Найбольш здзіўляе рашэнне, прынятае Ізраілем, які выбраў у якасці афіцыйнай нацыянальнай мовы – іўрыт – класічную мёртвую мову, негледзячы на тое, што найбольш распаўсюджана сярод яўрэў мовы ідыш, якой выгодае звыш 75% насельніцтва краіны [6].

Тэрмін «*моўная сітуацыя*» уведзены ў навуковы апарат яшчэ ў 30-я гады. Ён ужываўся для называння сукупнасці моў, якія абслугоўваюць зносіны ў краіне ці на пэўнай тэрыторыі, а таксама – іх функцыянальнага размеркавання. Аднак, на думку навукоўцаў, такое ўжыванне тэрміна звужае яго значэнне. Больш вычарпальная, на нашу думку, дэфініцыя тэрміна, прапанаваная А.Д. Швейцарам і Л.Б. Нікольскім, «у агульным разуменні моўная сітуацыя можа быць вызначана як сістэма сацыяльна і функцыянальна размеркаваных іерархічна залежных моўных сістэм і падсістэм, якія суіснуюць і ўзаемадзейнічаюць у адной этнічнай супольнасці або ў дадзеным адміністрацыйна-тэрытарыяльным аб'яднанні і ў адносінах да якіх члены

адпаведных моўных калектываў прытрымліваюцца пэўных сацыяльных устаноў» [7]. Як бачна, дадзенае значэнне ахоплівае з'явы білінгвізму і полілінгвізму, сацыяльна-псіхалагічны аспект моўнай сітуацыі, ацэнку носьбітамі мовы прэстыжу той ці іншай мовы, тых ці іншых яе формаў.

З пункту гледжання сацыялінгвістычнага даследавання моўнай сітуацыі ў двухмоўнага ці шматмоўнага народа п'ятым бачыцца яе вывучэнне ў аспектах, прапанаваных амерыканскім лінгвістам Дж. Грынбергам:

1) *лінгвістычным* (класіфікацыя моў і дыялектаў, вывучэнне літаратурнай мовы і яе варыянтаў, ступень лінгвістычнай складанасці моў у залежнасці ад засваення іх іншамоўнымі носьбітамі);

2) *дэмаграфічным* (размеркаванне моўных сістэм у даследуемым арэале ў залежнасці ад узроставых і палавых адрозненняў носьбітаў мовы, ступень шматмоўя);

3) *сацыялагічным* (размеркаванне моў і дыялектаў у залежнасці ад сацыяльнай стратыфікацыі носьбітаў мовы, этнічнага паходжання, прафесіі і г.д.);

4) *сацыяльна-псіхалагічным* (ацэнка носьбітамі мовы прэстыжу той ці іншай мовы ў параўнанні з іх роднай мовай);

5) *палітычным* (палітыка ўрада ў адносінах да моў, уплыў палітычных і грамадскіх арганізацый на моўную палітыку дзяржавы).

Вывучэнне моўнай сітуацыі на любым этапе развіцця мовы, грамадства патрабуе ґрунтоўных даследаванняў, калі пад увагу бяруцца ўсе аспекты. У беларускім мовазнаўстве няма спецыяльных навуковых прац, прысвечаных усебаковаму аналізу праблемы. Аднак варта згадаць манаграфію Т. Мікуліч, у якой разглядаюцца этнамоўныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў цеснай сувязі з звалючай этнічнай самасвядомасці насельніцтва [8].

Пра моўную сітуацыю ў рэспубліцы на сучасным этапе, можна гаварыць толькі мовай статыстыкі, зыходзячы з матэрыялаў перапісу. Як вядома, пытанне распаўсюджанасці моў сярод насельніцтва вывучалася падчас перапісу насельніцтва ў 1999 г. у комплексе – рэспандэнтам прапанавалася адказаць на тры пытанні: назваць сваю родную мову, мову, на якой размаўляюць дома, і іншую мову, якой свабодна валодаюць.

Нагадаем, што вызначыліся як беларусы 81,2% насельніцтва рэспублікі супраць 77% па перапісу 1989 г.; 11% аднеслі сябе да рускіх (13,2% – 1989 г.), 3,9% – да палякаў (4,1% – 1989 г.), 2,4% – да украінцаў (2,9% – 1989 г.). Назвалі роднай мовай мову сваёй нацыянальнасці 82% насельніцтва рэспублікі (84% – Віцебскай вобласці). На мове сваёй нацыянальнасці размаўляе дома 45% насельніцтва рэспублікі (43% – Віцебскай вобласці) на беларускай мове адпаведна 37% і 32%. Аднак, сярод беларусаў удзельная вага тых, хто размаўляе на роднай мове складае 41% (37% – па Віцебскай вобласці). Сярод рускіх на рускай мове размаўляюць 63% насельніцтва рэспублікі, сярод беларусаў – 59% (68% – па Віцебскай вобласці) [9].

Парадаксальнасць моўнай сітуацыі ў Беларусі ў тым, што абсалютная большасць (81,2%) жыхароў рэспублікі аднеслі сябе да беларусаў і назвалі роднай мовай беларускую, а размаўляе на ёй усяго 41% беларусаў. Відавочна, што этнічная функцыя (быць нацыянальным сімвалам, кансалідаваць народ і адрозніваць яго ад іншых этнасаў) роднай мовы ў беларусаў пераважае над асноўнай функцыяй — камунікатыўнай, што тлумачыцца гістарычнымі ўмовамі развіцця беларускай мовы.

ЛІТАРАТУРА

1. *Лингвистический энциклопедический словарь*. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 616.
2. *Языковая политика как форма сознательного воздействия на языковое развитие* // Язык и общество. М.: Наука, 1968. С. 23-27.

3. *Языковая политика и языковое планирование в развивающихся странах* // Сборник обзоров. М., 1982. С.26.
4. *Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытання у БССР*. Ч. 1. Беларусізацыя. Мн., 1928. С. 9-10.
5. *Беларуская мова*. Эцыклапедыя. Мн.: БелЭн, 1994. С. 78.
6. *Моўная палітыка на сучасным этапе* // Беларуская думка, 1993 №5. С.13.
7. *Швейцер А.Д., Никольский Л.Б.* Введение в социолінгвістыку. М.: Наука, 1972. С. 102.
8. *Мікуліч Т.М.* Мова і этнічная самасвядомасць. Мн.: Навука і тэхніка, 1996. С. 159.
9. *Віцьбічы* // 2 лютага 2000 г.

S U M M A R Y

The article deals with the sense of the terms «language policy» and «language situation»; the main aspects of the language situation reseach in Belarus are determined.